

Nesnel Koşullardan Somut Ütopyalara: Türkiye’de Tarımın Dönüşümü Fikret Adaman, Duygu Avcı, Gökçe Yeniev

Türkiye, giderek otoriterleşen neoliberalizmin koyu gölgesinin hayatın her alanını kapladığı bir dönemi yaşıyor. Yaklaşan seçim bu gölgeyi üzerimizden bir nebze de olsa kaldırma umudunu barındırıyor. Bu umudun hayat bulması seçim sonuçları kadar, seçim sonrasında nasıl kurguladığımızı ve bu kurguyu oluşturacak toplumsal taleplerimize de bağlı. Bu yazı, tarım sistemi özelinde nasıl bir dönüşüme ihtiyacımız olduğunu ve bunu sağlayabilecek araçlar ve aktörleri tartışmayı amaçlıyor. Tartışmaya ilk bölümde neoliberalizmin tarımda yarattığı tahribatı kısaca özetleyerek başlıyoruz. İkinci bölümde, tarımın geleceğine yönelik nasıl bir yapı kurguladığımızı kavramsal düzeyde tartışıyoruz. Üçüncü bölümde ise bu kurguya ulaşmak için izlenebilecek yol haritasına ve dönüşümün taşıyıcısı olabilecek toplumsal aktörlere odaklanıyoruz.

Tarımda neoliberal dönüşüm: Kısa bir tarihsel tur

Türkiye’de 1950’lerde başlayan Yeşil Devrim ile hız kazanan tarımda¹ kapitalistleşme süreci ekonomik ve toplumsal hayatta önemli dönüşümler yarattı. 1980’lere kadar bu süreç; devletin tarımı bir yandan korumacı ticaret politikalarıyla uluslararası rekabetten koruduğu, diğer yandan da ürün alımları, sübvansiyonlu girdi ve kredi temini ve tarımsal yayım uygulamalarıyla desteklediği ulusal kalkınmacı bir çerçevede gerçekleşti. 1980’lerden itibaren ise, önce ağır aksak ve tutarsız bir şekilde uygulanmaya başlayan, 2000’lerde hayata geçirilen Dünya Bankası destekli Tarım Reformu Uygulama Projesi’yle birlikte daha kapsamlı ve sistematik bir hal alan tarımda neoliberalleşme süreci başladı. Neoliberal politikalar, ulusal kalkınmacı dönemin kurumsal yapılarını ve mekanizmalarını etkisiz hale getirirken, ticarete serbestleşme ve özel sektör yatırımlarının teşvik edilmesi tarım-gıda zincirinde uluslararası ve ulusal şirketlerin hâkim olduğu bir yapı doğurdu.² Devletin tarıma desteği bütünüyle ortadan kalkmasa da önemli ölçüde azaldı ve devlet çiftçiyi piyasa saikleri ile hareket eden rekabetçi ve girişimci bir aktöre dönüştürmeye yöneldi.³ Bu bakımdan, tarımda neoliberalleşme, tarımı toplumsal ihtiyaçlardan, kültürden ve ekolojiden bağımsız, piyasa mantığının egemen olduğu iktisadi bir sektör olarak yeniden kurma çabası olarak okunabilir. Neoliberal dönem ile birlikte, iktidarlar, tarım emekçilerinin gözündeki meşruiyetini sağlamak, ciddi oy oranına sahip olan üreticilerin siyasi desteğini kaybetmemek, siyasi örgütlenme ve isyanın önüne geçmek için başta patronaj ilişkileri ve popülist uygulamalar olmak üzere rıza üretme mekanizmaları kullanmış; rıza üretmedikleri noktada ise baskı ve zora başvurmuştur.⁴ Ayrıca, politik ekonomideki neoliberal dönüşüm ve otoriter-populist siyaset, kırdaki toplumsal ilişkilerin, gündelik hayatın ve öznelliklerin (genel anlamda yaygın olan) muhafazakârlık-dindarlık dinamiğine eklenildi.

¹ Tarımı; bitkisel üretim, ormancılık, hayvancılık ve balıkçılığı da kapsayacak şekilde ve tüm gıda sistemindeki ileri ve geri bağlantılarını gözeterek kullanıyoruz.

² Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (2013) *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İstanbul: İletişim; Adaman, F., Avcı, D., Kocagöz, U. ve Yeniev, G. (2020) *İklim Değişikliği Bağlamında Tarımda Dönüşümün Politik Ekolojisi*, İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi.

³ İslamoğlu, H. (2017) “The Politics of Agricultural Production in Turkey”, F. Adaman, B. Akbulut ve M. Arsel (Der.), *Neoliberal Turkey and its Discontents: Economic Policy and the Environment under Erdoğan*, Londra: I.B. Tauris, 75-102.

⁴ Gürel, B., Küçük, B. ve Taş, S. (2019) “The Rural Roots of the Rise of the Justice and Development Party in Turkey”, *The Journal of Peasant Studies*, 46(3): 457-79.

Neoliberal politikalar ile çiftçiler, tohum, gübre, ilaç, kredi gibi üretim girdilerine erişimde ve ürün satışında üzerinde söz ve denetim sahibi olmadıkları piyasa ilişkilerine giderek bağımlı hale geldi. Devletin düzenleyici ve koruyucu rolünün zayıflaması nedeniyle içine girdikleri istikrarsızlık ve belirsizlik ortamında kendilerini yeniden üretmenin yollarını bulmak zorunda kaldılar. Bu yollar arasında tarım sektörü içinde ürün çeşitlenmesi (özellikle yaş sebze ve meyve ile mısır ve yağlı tohumlar gibi endüstriyel bitki üretimi), sözleşmeli çiftçilik, ulusal ve küresel tedarik zincirlerine entegrasyon, sertifikalı üretim bulunuyor.⁵ Pek çok çiftçi de ancak tarım dışı sektörlerde çoğu zaman geçici, düşük ücretli, güvencesiz işlerde çalışarak—yani yarı-proleterleşerek—ve emeklilik, sosyal yardımlar, aile ve akrabaların destekleri gibi tarım dışından yapılan transferlerle ayakta kalabildi.⁶ Önemli bir kısmı da tarımı bırakmak zorunda kaldı. Nitekim, 1990’ların başında yaklaşık 8 milyonu aşan tarımda istihdam edilenlerin sayısı (toplam istihdamın neredeyse yarısı), 2006 yılında geldiğinde 4.9 milyona (dörtte bire) kadar düştü. 2021 yılına geldiğinde, ülke nüfusundaki artışa rağmen bu rakam hâlâ 5 milyonun altında seyrediyordu (altıda bir). Kırdan kente özellikle genç nüfusun göç etmesiyle, belli bölgelerde serbest piyasanın getirdiği olanaklardan faydalanabildikleri ölçüde canlılığını koruyan köyler dışında, köyler ıssızlaştı ve daha çok yaşlıların ve kırılğan kesimin yaşadığı bir sığınma yeri haline geldi.⁷ Sonuç olarak, çiftçilerin tarım-gıda tedarik zincirleri içerisinde konumlanması ve kendilerini yeniden üretme stratejileri ekseninde kırsal yapıya oldukça heterojenleşti. Yine de, yaşanan sınıfsal farklılaşmalar sonucu kırdaki Gürel’in⁸ tespitiyle “tarım-gıda-girdi tekelleri, büyük toprak sahibi tarım burjuvazisi, orta burjuvazi, yarı-proleterleşen küçük çiftçiler (sözleşmeli çiftçiler bu grubun içindedir) ve tarım işçileri”nden oluşan belirli bir hiyerarşik yapı oluştuğunu söylemek mümkün.

Tarım politikalarındaki bu değişimlerin yanı sıra, 1990’larda Kürt nüfusun zorla yerinden edilmesi de Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi kırsalında mülksüzleştirme ve köylüsüzleştirmeye neden oldu. Zorunlu göçle topraklarından koparılan Kürt köylüleri batı bölgelerinde kullanımı azalan hane emeğinin yerine geçen mevsimlik işçilerin büyük bir kısmını oluşturdu. Kırsal nüfusun mülksüzleştirilmesi ve tarımdan koparılması süreçlerini derinleştiren diğer önemli bir etmen de—özellikle AKP döneminde—kırsal alanların enerji, madencilik, altyapı, turizm ve konut projelerine açılarak toprağın metalaştırılması ve meralar, otlaklar, ormanlar ve nehirler gibi müşterek kaynakların özel sermayeye tahsis edilmesidir.⁹ Bunun sonuçlarından biri 1990 yılında 27,8 milyon hektar olan toplam tarım arazisi miktarının 2021 yılına geldiğinde 23,1 milyon hektara düşmesidir. Ek olarak, hazine arazilerinin özel kullanıma tahsis edilmesi, kadastro yenileme, arazilerin miras yoluyla bölünmesini engelleme, tapu tescili, arazi toplulaştırma, çiftçilik tanımının toprak mülkiyetine bağlı hale getirilmesi gibi düzenlemeler aracılığıyla tarım toprakları ticarileştirildi.¹⁰

⁵ Atasoy, Y. (2017a) *Commodification of Global Agrifood Systems and Agro-Ecology: Convergence, Divergence and Beyond in Turkey*, Londra ve New York: Routledge.

⁶ Gürel, B. (2013) “Türkiye’de Kırdaki Sınıf Mücadelelerinin Gelişimi-II (1980-2012)”, *Devrimci Marxizm*, 17/18: 47-104; Öztürk, M. (2012) *Agriculture, Peasantry and Poverty in Turkey in the Neo-liberal Age*, Wageningen: Wageningen Academic Publishers.

⁷ Öztürk (2012) a.g.e.

⁸ Gürel, B. (2013) a.g.e., s. 78.

⁹ Akbulut, B. (2015) “Toprak Gaspı; Düşman ‘Dışarıda’ Değil ‘İçeride’”, *Toprak Atlası*, İstanbul: Heinrich Böll Stiftung, 74-75; Mutioğlu-Özkesen, M. (2022) *Toprakları Kapatmak: Kamu Arazilerinin Özelleştirilmesi*, İstanbul: İletişim.

¹⁰ Atasoy, Y. (2017b) “Repossession, Re-informalization and Dispossession: The ‘Muddy Terrain’ of Land Commodification in Turkey”, *Journal of Agrarian Change*, 17(4): 657-79; İslamoğlu (2017) a.g.e.

Son yıllara gelindiğinde ise, tarımda yaşanan neoliberal tahribata iklim krizi ve ekonomik krizin yanı sıra COVID salgını ve Rusya-Ukrayna savaşının etkileri de eklendi. Tüm bu krizler tarımı uzun dönemli kapitalistleşme ve daha yakın dönemde neoliberalleşmenin eşitsiz kırılğanlıklar ürettiği ve 1950'lerden bu yana giderek yaygınlaşan ve yoğunlaşan endüstriyel tarımın ekosistemlerin dayanıklılığını zayıflattığı koşullarda vuruyor.¹¹ Mevcut hükümet ise bu krizlere karşı etkili çözümler üretmekten oldukça uzak. Özellikle iklim değişikliği konusunda sorunun aciliyeti, büyüklüğü ve çok boyutluluğunun gerektirdiği türde planlardan ve düzenlemelerden bahsetmek mümkün değil.

Bu makro değişikliklerin tarımda yarattığı eğilimlere bakacak olursak, halihazırda küçük çiftçilerin önemli bir bölümünün tarım dışı işlerde geçici veya kalıcı olarak da çalışan yarı-proleterler olduğunu ve proleterleşme baskısının (çoğu zaman yakın veya uzak kentsel alanlara geçici ve kalıcı göçü de gerektirir şekilde) artarak sürdüğünü gözlemliyoruz. Bu sürecin ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel itici ve çekici faktörleri var: Tarımdan yeterli ve düzenli gelir sağlayamama; bir yanda piyasa egemenliği, diğer yanda iklim değişikliğinin yarattığı istikrarsızlık ve belirsizlik ortamı; müştereklerin çitlenmesi, sermaye birikimine tahsis edilmesi ve tahribatı; tarımsal etkinliğin bedensel zorlukları, sosyal hizmetlere erişimdeki kısıtlar, toplumsal yaşamın özellikle kadınlar ve gençler üzerindeki baskıcı niteliği itici faktörler olarak ifade edilebilir. Bu şartlar altında, madenler, organize sanayi bölgeleri, termik santraller gibi bizzat tarım arazilerinin ve müştereklerin kaybına neden olan faaliyetler de dahil, tarım dışı ekonomik sektörlerde çalışma, özellikle de sigortalı istihdam, kırsal nüfus için cazip hale gelebiliyor. Benzer şekilde, sosyal hizmetlere erişimin görece daha iyi olması, farklı sosyal ağlara ve kültürel yaşantılara erişim olanağı sağlaması ve gençler ve kadınlar üzerlerindeki muhafazakâr baskının bir nebze de olsa hafiflemesi kentsel alanları çekici kılıyor.

Tarımsal üretimi gerçekleştiren emek gücünün yeniden üretimi, kırsalda sosyal ve ekolojik bir bütün olarak yaşamın devamlılığı ve gıdaya erişimde bu krizlerle birlikte katmerlenen sorunların çözümü tarım-gıda sisteminde köklü değişimler yapmamızı gerekli kılıyor. Bu yolda ilk önceliğimiz de nasıl bir tarım sistemi istiyoruz sorusuna bir yanıt üretmek olmalı.

Topluma ve ekolojiye gömülü bir tarımsal üretim

Tarımda (ve daha geniş düşüncecek olursak gıda sisteminde) ulaşılması arzulanan yapı, daha geniş anlamda sosyo-ekonomik ve politik yapıdaki dönüşümle birlikte düşünülmeli.¹² Tarımı; üretim, dolaşım ve tüketim ilişkilerinin ve bunların içinde şekillenen öznelliklerin ve insan-doğa etkileşiminin hâkim neoliberal kapitalist rejimden (ve Türkiye'deki otoriter ve popülist tezahüründen) bağımsızlaşması ile yeniden kurgulayabiliriz. Gıda güvenliği ve güvencesini garanti altına almak, gıda tedarik zincirini doğa-dostu kılmak, kırılğanlıklara karşı direnç geliştirebilmek ve belki de en önemlisi gıda egemenliğini tesis edebilmek; bakımı, temel insan

---

¹¹ Adaman vd. (2020) a.g.e.

¹² Alternatif bir tahayyül egzersizi için bkz.: Adaman, F. ve Akbulut, B. (2015) "Alternatif Ekonomiler Üzerine Bir Ufuk Turu", *Birikim*, 321: 31-8; Gıda güvenliği, güvencesi, sürdürülebilirliği ve egemenliği kavramlarının bir gıda sistemi bağlamında tartışılmasına yönelik olarak bkz.: Adaman F. vd. (2022) *Sürdürülebilir ve Dirençli Bir Gıda Sistemi: Türkiye Analizi*, İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi. Gıda egemenliği konusunda ayrıca bkz: *Nyeleni Bildirgesi*, çev. Erhan Keleşoğlu, <https://www.karasaban.net/nyeleni-bildirgesi-ceviri-erhan-kelesoglu/>

ihtiyaçlarını ve doğanın sürdürülebilirliğini odağa alan, adaleti önceleyen ve, Karl Polanyi'nin ifadesiyle, ekonomiyi tekrar toplumsal olanın ve doğanın içine yerleştiren bir tahayyül içerisinde mümkün olabilir.

Tarım sistemini toplumsal ve ekolojik bağlamından soyutlayan kapitalist endüstriyel tarım modelinin karşısına koyduğumuz kurgunun temelleri şunlardır: gıda, temel bir ihtiyaç ve hak olmasının yanı sıra toplumsallığın ve kültürel yaşantının kurucu bir ögesidir; tarım, sadece gelir getirici bir etkinlik değil, aynı zamanda bir yaşam biçimidir; tarımsal üretimin doğa ve insan arasındaki bir eş-üretim etkinliği olarak ele alınması gereklidir. Bu esaslardan yola çıkarak, kurgumuzu bir sacayağı üzerinden inşa edilmesi gerektiğini savunuyoruz.

Sacayağının ilki; tarım sistemindeki eşitsizlikleri ve buradan kaynaklanan güç asimetrilerini ve yoksulluğu ortadan kaldırmaya yönelik yapısal değişiklikleri gerçekleştirmeye karşılık geliyor. Bu bağlamda, kırsal alanda üretim araçlarının—toprak, su kaynakları, teknoloji ve bilgiyi de kapsayacak şekilde—müşterek kullanımı ile adil bir yapı tesis etmek; meralar, ormanlar, deniz ve göller gibi müşterek alanların çitlenmesini durdurmak, tedricen tersine çevirmek; kırsal tarımın ötesinde dönüştürebilmenin bir yolu olarak kırsal refahı artırmak önem arz ediyor. Refahın parasal ve parasal olmayan ölçütlere göre tanımlanması ise; hak temelli bir refah sistemine geçerek, temel ihtiyaçların garanti altında alınması ve, toplumsal cinsiyet örneğinde olduğu gibi, sınıf-temelli olmayan dışlanmaları ve buralardan kaynaklanan güç asimetrilerini izale etmekten geçiyor.

Sacayağının ikincisi; üretim, dolaşım ve tüketim süreçlerinin doğa ile uyumlu bir şekilde tasarlanması gerekliliği. Bu tasarımın dayanacağı dört ilke: doğal kaynakların kendilerini yenileme hızından daha fazla tüketmemek; tarımsal üretimde endüstriyel ilaç ve suni gübre kullanımını durdurmak ve üretimde girdiyi azaltmak (ki bu çoğu durumda küçük/orta ölçekli tarım pratiklerine karşılık gelir); gıda tedarikinin ekolojik ayakizini enazlamak; beslenme alışkanlıklarını ekolojik sınırlara uyumlu şekilde düzenlemek.

Sacayağındaki üçüncü boyut ise planlama. Üretim sonrasındaki değiş-tokuşta piyasaların sağladığı kolaylığın kabulü bir yana, piyasa güçlerinin üretimin ve üretim yöntemlerinin seyrini belirlemede ana oyuncu oldukları oranda, ekonominin, toplumun diğer alanlarını kuşatması ve hegemonyası altına alması kaçınılmaz.¹³ Bunu engellemenin yolu, yerel, bölgesel ve ulusal planlamanın devreye sokulması. Ancak planlama ile gıda bir hak olarak kurgulanabilir ve gıda egemenliği tesis edilebilir. Planlama, tarihte gördüğümüz yüzeysel ve otoriter örneklerin aksine, katılımcı mekanizmalar ile yereldeki güç asimetrilerine kör olmadan ama yerelliğe—yani öz yönetime alan açarak—şekillenmelidir. Katılımcı planlama, çiftçilerin salt bir piyasa aktörü olmaktan uzaklaşmalarını, kararlarını piyasa saiklerinden ziyade toplumsal ihtiyaçları ve ekolojik koşulları gözetererek vermelerini ve ürettikleri artı değerın tasarrufu üzerinde söz sahibi olmalarını sağlayacak bir zemin oluşturabilir.

Dönüşümün yol haritası: öncelikler, araçlar ve aktörler

Bahsettiğimiz yönde bir dönüşümün yol haritasını çizebilmek amacıyla; acil ihtiyaçlara, gereksinim duyulan kamu politikalarına ve dönüşümün taşıyıcısı olabilecek toplumsal güçlere ve pratiklerine bakacağız. Böylesi bir başlangıç, bugünkü tarım-gıda sisteminin yaratmakta olduğu

¹³ Polanyi, K. (2000 [1947]) *Büyük Dönüşüm*, çev. A. Buğra, İstanbul: İletişim.

adaletsizliklerden en çok etkilenen kesimlerden yola çıkarak adil, kapsayıcı ve temsil kapasitesi yüksek politikalar üretmeye ve tabandan gelen pratikleri yeşertmeye katkı sağlayacaktır.

Acil ihtiyaçlardan başladığımızda günümüz kriz ortamında ve tarımdaki hâkim sınıfsal eşitsizlikler bağlamında iki öncelikten bahsedilebilir: kent ve kırdaki yoksullarının gıdaya erişimi ve mevsimlik işçilerin geçim ve yaşam koşulları. Bu kesimlerin ihtiyaçlarına cevap verebilmek, sosyal politikaların, temel ihtiyaçları hakikatli ve sürekli şekilde karşılamak üzere uygulanması anlamına geliyor. Bu, ilk etapta, evrensel temel hizmetleri uygulamak demek. Neoliberal dönem ile birlikte yoksul ve kırılğan kesimlerin temel ihtiyaçları ağırlıklı olarak hem iktidar kanadında hem de yardım kuruluşları tarafından benimsenen *Tocquevillian*¹⁴ bakış açısı ile giderilmeye çalışıldı. Yoksul kesimler için gıda güvencesi denildiğinde ilk akla gelen gönüllü ve inanç-temelli kuruluşlarla sürekli olmayan gıda çadırları veya gıda yardımları gibi popülist ve iktidar ilişkilerini yeniden üreten çözümlerin ötesine geçerek, bu kesimler için gıda ve diğer temel ihtiyaçları bir hak olarak tanımlamak önemli.

Mevsimlik tarım işçileri özelinde ise, bir taraftan ücret ve çalışma koşullarının (iş bulma, sigorta, çalışma saatleri, iş güvenliği), diğer taraftan da barınma, altyapı, sağlık ve eğitim gibi hizmetlere erişimlerinin iyileştirilmesine yönelik düzenlemelere ihtiyaç var. Bu düzenlemeler; göç takvimleri ve bölgeleri, çalışılan ürünler, hem çalışma bölgelerine ve hem de bu bölgelerde tarla ve bahçelere ulaşım koşulları, farklı etnik grupların deneyimleri, kadınların üzerindeki bakım emeği yükü, doğal afetlere maruziyet açısından riskler dikkate alınarak yapılmalı. Burada iki noktayı vurgulamak isteriz: Birincisi, mevcut durumda iş bulma, ulaşım, ücret pazarlığı, barınma yerlerinin belirlenmesi gibi konular temelde dayıbaşılar tarafından organize ediliyor ve bu durum dayıbaşılara işçiler üzerinde önemli bir güç sağlıyor. Bu eşitsiz güç ilişkisini kırmanın yolu kamunun bu işlevleri üstlenmesinden geçiyor. İkincisi de mevsimlik işçi çalıştıran çiftçilerin önemli bir kısmı kendileri de geçimlerini sağlamakta zorlanan küçük çiftçiler. Dolayısıyla ücretler, çalışma ve yaşam koşulları alanında yapılacak iyileştirmelerin maliyetini küçük çiftçilerin karşılaması mümkün görünmüyor. Bu bakımdan, mevsimlik işçilerin işçi olarak özel koşulları kadar işveren olarak küçük çiftçilerin koşullarını da gözetir şekilde, bu iyileştirmeler için ciddi bir kamu kaynağının tahsis edilmesi gerekiyor.

Kamunun üzerine düşenler, acil ihtiyaçlara cevap üretmenin ötesine de geçmeli. Hâkim neoliberal piyasa ilişkilerinin inşası nasıl devlet eliyle yapıldıysa, bu ilişkilerin hükmünün zayıflatılmasında da devletin gücünün kullanılması şart. Bu ilk elden tarım-gıda piyasalarının regülasyonunu gerektiriyor. Bunun dışında, müştereklerin sermaye birikimine tahsis edilmesinden vazgeçilmeli. Ek olarak, tarıma ve kırsal kalkınmaya yapılan kamu yatırımları ve çiftçiyi destek araçları girdi bağımlılığını azaltmaya, ekolojik üretimi ve bu konuda yapılacak araştırma ve geliştirme faaliyetlerini teşvik etmeye, yerel ve bölgesel pazarları geliştirmeye ve kırdaki ekonomik çeşitliliği (şüphesiz sürdürülebilirliği gözeterek) artırmaya yönlendirilmeli. Doğrudan tarıma yönelik politikaların yanı sıra kırsal refahın artırılması amacıyla eğitim, sağlık, barınma, altyapı ve kültürel

---

¹⁴ Tocqueville, *Amerika'da Demokrasi* (1835) kitabında, her türlü kamusal sosyal yardıma karşı bir pozisyon alır. Bu tepkisinin altında muhafazakâr temalar yatmaktadır. Topluluklarda birbirine bağımlı olma ve tamamlanma ilkesi ön plana çıkar. Tocqueville'e göre yoksulluk içindeki kişiye bakma sorumluluğu en önce aile ve yakın çevrededir. Devlet müdahalesinin bu tür destek mekanizmalarına zarar vereceğini ve akrabalıktan kaynaklı sorumluluk duygusunu ortadan kaldıracığını düşünür.

hizmetlere erişimin iyileştirilmesi kadar, bu hizmetlerin ve ekonomik çeşitliliğin kırsal sosyal ve kültürel yaşamını zenginleştirici unsurlar olarak hayata geçirilmesi de önemli. Bu politika araçlarıyla çiftçilik güvenceli bir iş kolu haline getirilip proleterleşme baskısı azaltılabilir ve tarımda kapitalist üretim ve dolaşım ilişkilerine alternatif ilişkilerin örgütlenmesine alan açılabilir. Son olarak, Türkiye siyasetinin bir dönem gündeminde olan toprak reformu konusunun da yeniden ele alınması gerekli. Bugün mevsimlik işçilerin önemli bir bölümünün mülksüzleştirilmiş Kürt köylüleri olduğu gerçeğinden hareketle, güncel koşullarda toprak reformu yapmanın olanakları ve nasıl yapılabileceği değerlendirilmeli. Tüm bu politikaların toplumsal aktörlerin aktif katılımıyla belirlenmesi ve uygulanması, yukarıda değindiğimiz katılımcı planlamanın hayata geçirilmesini de beraberinde getirir.

Yukarıdan devlet müdahalesinin, tabandan kapitalist olmayan örgütlenme modelleri ve müşterekleştirme pratikleri ile tamamlanması gerekiyor. Bu noktada soru şu: Gıda egemenliği ve müşterekler siyasetinin¹⁵ taşıyıcısı hangi toplumsal aktörler ve ittifaklar olacak; devletten bu bahsettiğimiz yönde politikaları kim, nasıl talep edecek, kırsal dönüşümünü hangi aktörler hangi zeminlerde bir araya gelerek örgütleyecek?

Burada ilk olarak son 20 yılda Türkiye'deki toplumsal mücadelelerin belki de en canlı örneğini sunan yerel çevre direnişlerine dikkat çekmek istiyoruz. Siyaseten belli kısıtları olabileceğini (örneğin milliyetçi bir söylemi yeniden üretebileceklerini) ve her birinin farklı dinamikleri bulunduğunu göz ardı etmeden, sermayenin kırsal alana saldırılarına ve devletin sermaye ile iş birliğine karşı çıkmaları, çiftçiliği hem bir geçim kaynağı, hem bir yaşam biçimi olarak savunmaları, yaşam alanı kavramı üzerinden doğal kaynakların ve kırsal mekânın bir bütün olarak korunmasını gündeme almaları, yerel toplumsal ilişkileri ve aidiyetleri mobilize etmeleri ve farklı aktörlerle (diğer yerel hareketler, ulusal ve uluslararası çevre örgütleri, araştırmacılar, gazeteciler vb.) dayanışma ilişkileri kurmaları bakımından bu hareketleri başat mücadele aktörleri olarak konumlandırabiliriz.

Son dönemde yaygınlaşan yeni-nesil kooperatifler, yine bu siyasetin önemli aktörleri arasında gösterilebilir. Kooperatiflerde, hem üretim araçlarını ve kaynaklarını yöneten hem de kolektif emeklerinin sonucu olarak üretilen zenginliği kontrol edebilen emekçiler olduğu göz önüne alındığında, kasıtlı olarak ana akımdan—kapitalist ekonomik modelden—farklı şekilde örgütlenme çabası içinde olduklarından söz edilebilir.¹⁶ Üretici ve tüketiciler arasında doğrudan ilişkilere dayalı ağların (gıda toplulukları, tüketim kooperatifleri, kent bostanları vb.) kurulması, yerel ve bölgesel pazarların geliştirilmesi (özellikle yerel yönetimlerin desteğiyle) ve çiftçilerin ve araştırmacıların birlikte çalışmasına olanak tanıyan katılımcı bilgi üretimi de yine tabandan ve yerelden örgütlenen pratikler olarak önem taşıyor.¹⁷ Bu tür örnekler bugüne kadar daha çok tarım-

¹⁵ Bu konuda ufuk açıcı bir yazı için bkz: Kocagöz, U. (2018) “Gıdanın Müşterekler Siyaseti”, *Sehak*, <https://musterekler.sehak.org/2018/12/03/gidanin-musterekler-siyaseti-umut-kocagoz/>

¹⁶ Akbulut, B. (2020) “Cooperative Economies as Commons: Labour and Production in Solidarity”, D. Özkan ve G. Baykal Büyüksaraç (Der.) *Commoning the City: Empirical Perspectives on Urban Ecology, Economics and Ethics*, London: Routledge.

¹⁷ Son dönemdeki deneyimlerle ilgili çalışmalar için bkz. Aysu, A. (2019) *Kooperatifler*, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi; Doğançayır, C.M. ve Kocagöz, U. (Der.) (2018) *Mekanda Adalet ve Gıda, beyond.istanbul 3*; Işıl, Ö.S. ve Değirmenci, S. (Der.) (2020) *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler: Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor*, İstanbul: NotaBene; Öngel, F.S. ve Yıldırım, U. (Der.) (2019) *Krizeye Karşı Kooperatifler: Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler*, İstanbul: NotaBene.

gıda alanında ortaya çıktı; ancak kırsal ekonominin çeşitlenmesi ile birlikte çeşitli dayanışma ekonomisi modellerinin ve müştereklerin sürdürülebilir ve demokratik yönetimi için geleneksel pratiklerden beslenen farklı kurumsal mekanizmaların tarım-dışı etkinliklerde de yeşermesi beklenebilir. Tüm bu örgütlenme ve müşterekleştirme pratiklerini yalnızca yeni değer üretimi ve bölüşümü ilişkileri kurulması olarak değil, yeni bir toplumsallığın ve öznelliğin inşası, kırsal mekânın bir yaşam alanı olarak yeniden kurulması olarak da değerlendiriyoruz.

İttifaklara geldiğimizde ise, çiftçilerin mesleki örgütlenmeleri olan ziraat odalarını, kooperatifleri, tarım ve çiftçi sendikalarını yukarıda bahsedilen kamu politikalarını talep etmede geri çağrılmasının gerekliliği vurgulanmalıdır. Bunun yanında, çevre ve iklim adaleti hareketlerinin odağında kırsal mekân ve toplulukları doğrudan ilgilendiren sürdürülebilir tarım, biyoçeşitliliğin korunması, yenilenebilir enerji, kömürden çıkış gibi konuların olması; emek hareketinin emekçilerin sağlıklı ve ucuz gıdaya erişim hakkını talep etmesi; feminist hareketin dayanışma ekonomilerini ve kırsalda yeniden üretim süreçlerinde kadınların failliğinin tanınması ve desteklenmesi üzerinden yürüttüğü siyaset, bu hareketleri, adil bir tarım-gıda sisteminin kurulmasında çiftçilerin ve kırsal toplulukların önemli müttefikleri haline getirmektedir. Son olarak, her ne kadar bu yazıda kırsal kategorisini sorunsallaştırmadan kullanmış olsak da, kır-kent ayrımının giderek bulanıklaştığından hareketle, son dönemde görünürlükleri artan yerel yönetimlerin yereldeki farklı aktörlerin bir araya gelebileceği, tarımın diğer ekonomik etkinliklerle bağlantılarıyla birlikte ele alınabileceği bütüncül, kapsayıcı ve katılımcı planlama ve yönetim süreçlerini hayata geçirmek açısından önemli bir potansiyele sahip olduğunu düşünüyoruz.

Yazıyı bitirirken daha adil ve sürdürülebilir bir tarım sistemi kurulmasını uzun dönemli, yerelden küresele farklı ölçeklerde müdahaleler gerektiren, farklı aktörlerin örgütlenmesi ve birbirleriyle bağlar kurmasına dayanan ve diğer toplumsal mücadelelerle ittifaklar kurarak yürütülmesi gereken bir mücadele olarak gördüğümüzü vurgulamak isteriz. Bu yazı, bu uzun ve zorlu mücadelenin yönü ve yolu konusunda birlikte düşünmeye bir çağrıdır.